

Bitka kod Kinoskefala 197. g. pr. Kr.

Vladimir Posavec

Privatna klasična gimnazija, Zagreb

Lokalitet živopisna imena Kinoskefale (= *pseća glava*) predstavlja ustvari niz brežuljaka s dva istaknutija brda¹ tridesetak kilometara jugoistočno od tesalskoga grada Larise. Taj je prilično negostoljubiv krajolik postao poprište bitke između dviju sila – Rimske Republike i Makedonskog Kraljevstva kojim je tada vladao kralj Filip V. (221. g. pr. Kr. – 179. g. pr. Kr.). Bio je to drugi rat što ga je Rim vodio s Filipom, u povijesti zapamćen i kao Drugi makedonski rat, okončan pobjedom Rima upravo kod Kinoskefala u jesen 197. g. pr. Kr.

Rimski spor s Makedonijom otpočeo je u dramatičnim okolnostima, u trenucima teške krize za Rimsku Republiku tijekom Hanibalova pohoda na Italiju, nakon što je Republika doživjela svoje najteže vojne poraze u bitkama kod Trazimenskog jezera 217. g. pr. Kr. i Kane 216. g. pr. Kr. Očekujući poraz Rima, Filip je uputio veleposlanstvo u Hanibalov logor u Italiji i nakon sklopljenoga sporazuma postao njegovim saveznikom. Rat koji je potom izbio s Makedonijom Rimljani su vodili istodobno s ratom protiv Kartage, a u konačnici je, uz pomoć rimskih saveznika, osobito pergamskoga kralja Atala I., spriječio Filipa da se uključi u operacije u Italiji i tako pomogne Hanibalu. Taj je Prvi makedonski rat okončan mirovnim sporazumom u Feniki (dan. Finiq u Albaniji) 205. g. pr. Kr.

Drugi rat s Filipom otpočeo je također u nepovoljnim okolnostima po rimsku državu koja je tek okončala iscrpljujući rat s Hanibalom, ali Rimski Senat odlučio se ipak odazvati pozivima u pomoć saveznika u Grčkoj i Maloj Aziji.² Isprva stvari nisu išle tako jednostavno. Naime, Filip V. i seleukidski kralj Antioh III. (o. 241. g. pr. Kr. – 187. g. pr. Kr.) sklopili su zimi 203/202. g. pr. Kr. tajni sporazum da preuzmu posjede maloljetnog egipatskog kralja Ptolemeja V. Epifana (204. g. pr. Kr. – 180. g. pr. Kr.). Makedoniji su trebali pripasti egipatski posjedi oko Egejskog mora i Kirene u Libiji, a Antiohu Cipar, Fenikija i u konačnici sâm Egipat. Filipove akcije u Maloj Aziji i Egeju, poput zauzimanja Mileta i opsade Sama, izazvale su strah u susjednim državama, ponajprije Pergamskom Kraljevstvu i Rodu, koji su već neko vrijeme ratovali s Filipom. Rat se vodio s promjenjivim uspjehom da bi na kraju u Rim pristigla poslanstva iz Pergama, Egipta, Atene te s Roda i Krete.

¹ Polyb. XVIII, 22; Liv. XXXIII, 7, 4; Plut. *Flam.* 8.

² Liv. XXXI, 1, 10–2, 2.

³ Liv. XXXI, 2, 3.

Senat je, saslušavši pritužbe, odlučio uputiti tri poslanika kralju Ptolemeju u Egipat, a zatim na Rod,³ dok je već ranije upućen bivši konzul i prokonzul Marko Valerije Levin da istraži pritužbe iz Pergama. Za to je vrijeme Filip zauzeo još neke gradove u Trakiji, a potom opsjedao i na kraju 200. g. pr. Kr. zauzeo Abid na maloazijskoj obali Helesponta.

U međuvremenu, u ožujku 200. g. pr. Kr., stupili su u službu Publije Sulpicije Galba i Gaj Aurelije Kota, novi konzuli u Rimu. Kad je Sulpicije sazvao centurijske skupštine u Rimu za glasanje o objavi rata, njegov je prijedlog odbijen, što Livije pripisuje ratnom umoru nakon iscrpljujućeg rata s Hanibalom.⁴ Na ponovljenom glasanju Sulpicije je ipak uspio uvjeriti skupštine da glasaju za rat.⁵ U jesen iste godine konzul je s jakim snagama prešao Jadran, iskrcao vojsku u Apoloniji, a mornaricu smjestio na Korkiri.⁶ Time je otpočeo Drugi makedonski rat (200. g. pr. Kr. – 197. g. pr. Kr.). Vijest o dolasku rimskih trupa zatekla je Filipa po povratku u Makedoniju nakon zauzimanja Abida.

Sljedeće dvije godine rat se vodio s promjenjivim uspjehom. Sulpicije je postigao neke rezultate, poglavito u savezništvu s pergamskim kraljem Atalom, i to ponajprije na moru, zauzevši makedonsko uporište na otoku Andru, ali je kombinirani napad rimske, pergamske i flote s Roda na Kasandreju na Halkidici okončan teškim neuspjehom. Nakon uspješnog zauzimanja drugog makedonskog uporišta, grada Oreja na sjevernoj Eubeji, flote su se vratile u svoje baze jer se sezona plovidbe, budući da je bila jesen, bližila kraju.⁷ U međuvremenu se i Etolski savez, stari saveznik Rimljana, koji je dotad oklijevao, uključio u rat, ali je vojsku Etolskog saveza Filip teško porazio u Tesaliji. Nakon što je neko vrijeme opsjedao etolski grad Taumaki (dan. Domokos), pred dolaskom zime odustao je i povukao se u Makedoniju.

Kad je 199. g. pr. Kr. novi konzul Publije Vilije Tapul bio preuzeo zapovjedništvo, suočio se s pobunom dvije tisuće veterana Drugoga punskog rata koji su zahtijevali demobilizaciju. To mu je ostavilo malo vremena za vođenje operacija.⁸ Kad je konačno pokrenuo vojsku ususret Filipu, stigla je vijest da će novoizabrani konzul za sljedeću godinu, Tit Kvinkije Flaminin, biti upućen na Korkiru kako bi preuzeo zapovjedništvo. Nakon što mu je dodijeljeno zapovjedništvo u Makedoniji, Senat je naredio novačenje novih osam tisuća pješaka i 800 konjanika za rat s Filipom.

Flaminin je uspješno ratovao u Epiru i Grčkoj, što mu je priskrbilo i nove saveznike.⁹ U rat na strani Rima ušle su i članice Ahajskog saveza i Sparta, ali Filip

⁴ Liv. XXXI, 6, 3.

⁵ Liv. XXXI, 8, 2.

⁶ Liv. XXXI, 18, 2.

⁷ Liv. XXXI, 18, 9.

⁸ Liv. XXXII, 3, 2–3.

⁹ Plut. *Flam.* 5.

je bio jak protivnik i konačna pobjeda je izostajala. Strahujući da će mu Senat oduzeti zapovjedništvo bez da uspješno okonča rat.¹⁰ Flaminin je prihvatio Filipovu ponudu za pregovore i sklapanje mira, ali uvjeti koje je postavio makedonskom su kralju bili neprihvatljivi.¹¹

Oba su vojskovođe, i Filip i Flaminin, uputili poslanike u Rim. Flamininov je cilj bio da mu prijatelji u Rimu ishode produljenje zapovjedništva i pobrinu se da Senat odbije Filipove prijedloge.¹² Kad je to ostvareno, po njegovim željama poveo je vojsku protiv Filipa uputivši se najprije u Beotiju s namjerom da pridobije Tebance, a potom je krenuo prema Tesaliji gdje se nalazio Filip s većinom snaga. Tu se, kod Kinoskefala, odvila odlučujuća bitka u kojoj je makedonski kralj doživio konačni poraz. Glavni literarni izvori za navedenu bitku su Polibije iz Megalopola, Tit Livije i Plutarh iz Heroneje.

Kronološki najbliži, pa stoga i najvažniji autor je Polibije (o. 200. g. pr. Kr. – o. 120. g. pr. Kr.), koji je u stvari i suvremenik zbivanja (bio je, doduše, u to vrijeme tek trogodišnji dječak), a dijelom u odrasloj dobi i sudionik i očevidac kasnijih zbivanja. U svojim je *Historijama*, opisujući uspon Rima do svjetske sile, detaljno oslikao ne samo ratove s Kartagom, već i vojne na Istoku, zaključujući djelo učvršćenjem rimske vlasti nad Grčkom. Polibije je detaljno opisao bitku kod Kinoskefala, a znajući kako je sustavno pristupao povijesnom istraživanju i da je bio prilično nepristran i oštrouman promatrač, njegov opis bitke možemo smatrati vjerodostojnim.¹³ Nepunih dva stoljeća kasnije, pišući svoje monumentalno djelo *Ab Urbe condita*, rimski povjesničar Tit Livije (64. g. pr. Kr. – 17. g. n. e.) nije, dakako, mogao ne posvetiti dužan prostor ratovima Rima s Makedonijom, pa tako ni rimskoj pobjedi kod Kinoskefala.¹⁴ Livije izrijeком navodi da se služio Polibijevim djelom kao izvorom,¹⁵ smatrajući ga najvjerodostojnijim, pa se njegov prikaz u osnovi ne razlikuje puno od Polibijeva.

Polibijem i Livijem se kao izvorima služio i Plutarh (46 – o. 127) koji je bitku opisao u životopisu Tita Kvinkcija Flaminina nekih stotinjak godina nakon Livija. Plutarhov je opis bitke nešto kraći i razlikuje se tek u nekim detaljima.

Prema svjedočanstvima navedenih autora oba su vojskovođe bili upoznati s približnom lokacijom protivničkih snaga, ali nedostajale su im precizne pozicije. Flaminin je utvrdio tabor šest milja od grada Fere (dan. Felestino), a zatim poslao

¹⁰ Liv. XXXII, 32, 6–7; Plut. *Flam.* 5; Nešto kasnije (*Flam.* 7) Plutarh, koji se kao biograf ponajprije bavi Flamininovim karakterom, navodi: „Kako je, naime, bio častoljubiv, jako se bojao da će mu drugi vojskovođa, ako ga pošalju da produži rat, preoteti slavu.”

¹¹ Polyb. XVIII, 9; Plut. *Flam.* 5.

¹² Liv. XXXII, 32, 7; Plut. *Flam.* 7.

¹³ Polyb. XVIII, 18–27.

¹⁴ Liv. XXXIII, 6–10.

¹⁵ Liv. XXXIII, 10, 10.

izvidničke skupine kako bi otkrili gdje se nalazi protivnik.¹⁶ U pravcu Fere svoju je vojsku iz Larise poveo i Filip saznajući da su rimske postrojbe u Tesaliji.¹⁷ Četiri milje od grada i on je postavio logor ne znajući, baš kao ni Flaminin, gdje se nalazi protivnik. Poslane prethodnice obiju vojski zamalo su se sukobile na prijevoju preko brda iznad Fere, ali u tami nisu uspjeli primijetiti jedni druge sve dok se nisu udaljili. Ovo je dojavljeno vojskovođama koji su sada bili upoznati s činjenicom da su protivničke snage negdje u blizini.

Sljedećeg jutra oba vojskovođe poslali su tri stotine konjanika i lakog pješništva u izviđanje da bi se nešto kasnije te izvidničke jedinice susrele na cesti između Larise i Fere. U žestokom sukobu Makedonci su odbijeni i nakon okršaja izvidnice su se povukle u svoje logore.¹⁸ Kako je teren u okolici Fere bio nepovoljan, naglašavaju i Polibije i Livije, oba su vojskovođe odlučili napustiti logore nezadovoljni prirodom terena koji je bio gusto pokriven drvećem i brojnim vrtovima s cestama često zatvorenim među zidovima. Filip se, osim toga, želio opskrbiti zalihama, ponajprije žitom za vojsku, pa je krenuo prema gradu Skotusi (dan. lokalitet Agia Triada), čijem su teritoriju pripadala brda Kinoskefale, a koji se nekada nalazio oko 20 kilometara zapadno od Fere na putu prema Farsalu. Flaminin je, čini se, naslućivao Filipove namjere pa je i on pokrenuo vojsku prema Skotusi, namjeravajući ga spriječiti da se domogne žita.¹⁹ Sljedeća dva dana vojske su marširale u istom pravcu, ali nisu se mogle vidjeti zbog niza brda između njihovih linija marša, tako da ni jedan od vojskovođa nije znao gdje se nalazi protivnik. Nakon dva dana Flaminin je postavio logor kod Tetidinog hrama u blizini Farsala, dok se Filip utaborio u Melambiju blizu Skotuse, a oba vojskovođe još uvijek nisu znali poziciju neprijatelja.²⁰ Zbog toga je otvoreni sukob koji je izbio sutradan ujutro iznenadio oba vojskovođe.²¹ Kako navodi Polibije, sljedećeg dana zbog silovite se kiše s grmljavinom rano ujutro vlažna atmosfera s gustom maglom spustila tako nisko da se nisu međusobno mogli vidjeti ljudi koji su stajali sasvim blizu. Filip je ipak, unatoč nepovoljnim uvjetima, pokrenuo cijelu svoju vojsku želeći ostvariti planove, ali nakon što je prošao malu udaljenost, uznemiren zbog guste magle, ponovno je dao postaviti logor poslavši svoju pričuvu natrag s uputama da se zaustave na vrhu brda.²²

¹⁶ Polyb. XVIII, 19.

¹⁷ Polyb. XVIII, 19; Liv. XXXIII, 6, 4.

¹⁸ Polyb. XVIII, 19; Liv. XXXIII, 6, 6, spominje samo konjanički okršaj, bez sudjelovanja lakog pješništva, ali naglašava da su presudnu ulogu u pobjedi imali Etolci.

¹⁹ Polyb. XVIII, 20; Liv. XXXIII, 6, 8.

²⁰ Polyb. XVIII, 20; Liv. XXXIII, 6, 9–11.

²¹ Liv. XXXIII, 7, 8: „Budući da je zbog mraka bitka bila posljednje što je očekivao (Filip, *op. a.*) tog dana...”

²² Polyb. XVIII, 20. Polibije ne navodi o kojim brdima se radilo, ali Livije (XXXIII, 7, 4) navodi da su to bila brda Kinoskefala. Livije također napominje da je Filipova vojska prešla Kinoskefale, nakon čega je kralj poslao ljude da zaposjednu i utvrde vrhove, dok se ostatak vojske utaborio.

Sukob je izbio u rano jutro pod vrlo nepovoljnim vremenskim uvjetima i bio je potpuno iznenađenje za oba vojskovođe. Zahvaljujući Polibijevu opširnom i preciznom opisu tijek bitke nam je poznat gotovo do detalja. Prema njegovim riječima, Flaminin je poslao jak izvidnički odred sastavljen od deset konjaničkih turmi i tisuću lakih pješaka. Te su postrojbe na grebenu brda neočekivano naišle na makedonske snage. Nakon prvotnog iznenađenja došlo je do sukoba, a obje strane poslale su glasnike svojim vojskovođama s izvještajem o zbivanju.²³ Makedonske su trupe isprva bile uspješnije i postupno su potiskivale Rimljane zbog čega je hitno poslan poziv u pomoć u Flamininov tabor. Rimski je prokonzul reagirao upućivanjem pet stotina jahača etolskog konjaništva i dvije tisuće pješaka.²⁴ Njihovim dolaskom situacija se dramatično promijenila, pa su sada Makedonci bili prisiljeni na postupno povlačenje do samih vrhova poslavši Filipu glasnike sa zahtjevom za pomoć.²⁵

Kad su vijesti o zbivanjima stigle do Filipa, on je žurno reagirao uputivši jake snage koje je činilo tesalsko konjaništvo pod zapovjedništvom Heraklida iz Girtona, makedonsko konjaništvo pod Leonom i sve plaćenike pod zapovjedništvom Atanagore, osim Tračana.²⁶ Po dolasku na bojište ta je sila sada potisnula nazad Rimljane i njihove saveznike, ali, kako naglašavaju i Polibije i Livije, Rimljani se nisu slomili zahvaljujući žestokoj borbi etolskog konjaništva.²⁷ Rimljani nisu bili potisnuti sasvim u nizinu, nego su formirali bojni red nešto niže od prvotnog mjesta sukoba, a izvješća koja su stigla do Filipa govorila su o rimskom uzmaku.

Flaminin, zbog uznemirenosti svoje vojske izazvane rimskim povlačenjem, odlučio je izvesti ljude iz tabora i postaviti bojni red spreman za borbu. Filip, s druge strane nezadovoljan teškim i neravnim terenom, isprva nije bio sklon prihvatiti bitku, ali „... uzbuđen sada ekstravagantno optimističkim izvješćima tih glasnika naredio je da se njegova vojska izvuče iz logora.”²⁸

Kad se magla podigla, obje strane sukobile su se punom snagom. Na desnom krilu Filip je postavio svoju falangu, ali na lijevom krilu zbog neravnog terena i

²³ Polyb. XVIII, 21; Liv. XXXIII, 7, 4, 5; Plut. *Flam.* 8.

²⁴ Zanimljivo je da Polibije ovdje navodi imena Arhedama i Eupolema, zapovjednike Etolaca te dva rimska vojna tribuna kao zapovjednike snaga poslanih u pomoć, dok ih Livije (XXXIII, 7, 7) prešućuje i navodi samo dvojicu rimskih tribuna, pri čemu naglašava da su većinu ljudi činili Etolci.

²⁵ Polyb. XVIII, 21; Liv. XXXIII, 7, 8.

²⁶ Polyb. XVIII, 22; Livije (XXXIII, 7, 11), pak, navodi samo Atanagoru kao zapovjednika plaćenika, dok imena zapovjednika konjaništva ne navodi.

²⁷ Polyb. XVIII, 22; Liv. XXXIII, 7, 13.

²⁸ Polyb. XVIII, 22; slično i Liv. XXXIII, 8, 1–3: „Ovaj događaj je kralju prijavljen kao važniji uspjeh nego što su činjenice opravdavale. Glasnik za glasnikom trčao je s bojnog polja vičući da su Rimljani u bijegu i, premda je kralj, nevoljko i oklijevajući, izjavljivao da je akcija započela nepromišljeno i da mu ni vrijeme ni mjesto ne odgovaraju, na kraju je bio prisiljen dovesti sve svoje snage na bojno polje. Rimski zapovjednik učinio je isto, više zato što mu nije bio otvoren drugi put nego zato što je želio iskoristiti priliku za bitku.”

brežuljaka njegov je bojni red bio razvučen i razlomljen, a zbog teškog terena velik dio njegove falange još se uvijek u koloni uspinjao do vrhunaca. S druge strane, Flaminin je na svome lijevom krilu uz podršku lakog pješništva poveo napad protiv falange. Ispred svog desnog krila koje je držao u pričuvu postavio je slonove.²⁹

Napad makedonske falange na desnom Filipovu boku bio je neizdrživ pritisak, pa su se Rimljani i njihovi saveznici bili prisiljeni polako povlačiti. Ipak, Flaminin je uočio Filipovu slabost na kraljevom lijevom krilu gdje bojni red još nije bio formiran te se prebacio na drugu stranu povećavši u napad slonove i pričuvne snage na svome desnom krilu.³⁰ To je dovelo do sloma Makedonaca na toj strani, a mnogi vojnici koji su se još uspinjali nisu ni stigli sudjelovati u borbi jer ih je preplavio val onih koji su poraženi bježali iz bitke.³¹ Ni Polibije ni Livije ne navode ime tribuna koji je, u trenucima dok se bitka još lomila i dok je makedonsko desno krilo potiskivalo rimske snage, primijetio da je falanga previše isturena i izložena napadu s boka. Samoinicijativno je poveo dvadesetak manipula napustivši desno krilo koje je očito pobjeđivalo i napao Filipovu falangu, tešku i nepokretnu formaciju, s leđa.³² Tako je taj anonimni časnik znatno pridonio rimskoj pobjedi.

Nakon što je falanga razbijena, i na desnom krilu većina se preživjelih dala u bijeg. Kad je Filip, siguran u pobjedu, vidio kako njegovi Makedonci odbacuju štitove, povukao se s malom pješačkom i konjaničkom četom nedaleko bojišta, a potom, bacivši kratki pogled na cijelo bojište okupio je što je više Makedonaca i Tračana mogao i pobjegao.³³ Dok su Rimljani progonili neprijatelja, Etolci su se bacili na pljačku, kako navode sva trojica citiranih autora.³⁴ To će postati razlog kasnijeg spora jer su se Etolci nakon bitke hvalili i prisvajali pobjedu pripisujući sebi glavne zasluge.

Sva trojica autora donose iste podatke o broju poginulih, zarobljenih te ukupnoj jačini snaga kojima su raspolagali oba vojskovođe, ali ti brojevi nedvojbeno potječu od sâmog Polibija. Smrtno je stradalo osam tisuća Makedonaca i njihovih saveznika, dok ih je pet tisuća zarobljeno³⁵. Rimljani su izgubili oko 700 ljudi,³⁶ a Plutarh

²⁹ Polyb. XVIII, 23; Liv. XXXIII, 8, 3. Bojne slonove (10) o kojima je riječ poslao je u Grčku zajedno s pomoći u žitu i 200 konjanika numidijski kralj Masinisa (Liv. XXXII, 27, 29). Plutarh ih ne spominje pri opisu bitke.

³⁰ Liv. XXXIII, 9, 7.

³¹ Polyb. XVIII, 25; Liv. XXXIII, 8, 7.

³² Polyb. XVIII, 26; Liv. XXXIII, 9, 8. Odličan opis falange daje Plutarh u Flamininovu životopisu, 8: „Jer falanga je nalik na životinju nesavladive snage dok je jedno tijelo i dok održava kompaktnost mase štitova u jedinstvenoj formaciji, ali kad se raskine, svaki od boraca gubi i svoju pojedinačnu snagu zbog prirode naoružanja i zato što snaga pojedinca više leži u uzajamnoj povezanosti dijelova cjeline nego u njemu samome.”

³³ Polyb. XVIII, 26; Liv. XXXIII, 10, 1–2.

³⁴ Polyb. XVIII, 27; Liv. XXXIII, 10, 7; Plut. *Flam.*, 8.

³⁵ Polyb. XVIII, 27; Liv. XXXIII, 10, 8; Plut. *Flam.* 8.

³⁶ Polyb. XVIII, 27; Liv. XXXIII, 10, 8.

rimске gubitke ne navodi. Livije, osim Polibijevih podataka, donosi i procjene nekih drugih autora koje je, očito, koristio, ali ih sâm proglašava pretjerivanjem i naglašava da povjerenje treba pokloniti Polibiju.³⁷ Što se tiče ukupne snage uoči bitke, obje su vojske raspolagale s približno istim brojem ljudi. Livije navodi brojke, nabrajajući poimence i Filipove saveznike s njihovim vojnim doprinosom, od oko 28.000 ljudi.³⁸ Prema Plutarhu, Flaminin je raspolagao s preko 26.000 ljudi, od kojih su šest tisuća pješaka i četiri stotine konjanika dali Etoljani.³⁹

Zašto je ta bitka važna? Pobjedom kod Kinoskefala okončan je Drugi makedonski rat, a Rimski je Republika učvrstila svoje pozicije u Grčkoj, koja će pedesetak godina kasnije biti pretvorena u rimsku provinciju. Rimski je vojska po prvi puta upotrijebila ratne slonove, moćno oružje koje Rimljani nisu koristili iz više razloga. Bojni slonovi nisu se, naime, uklapali u rimski način ratovanja temeljen na manipularnoj legiji s konjaništvom na bokovima. Slonovi su, osim toga, bili teško dostupni, trebalo je mnogo vremena da ih se uvježba, njihov je transport bio logistički problem i zahtijevali su uvježbanog i poznatog gonitelja da njima upravlja. Iako je u kasnije vrijeme bilo nekoliko sporadičnih slučajeva pokušaja korištenja slona, ta životinja nikad nije našla svoje mjesto u rimskoj vojsci. Osim toga, navedena je pobjeda jasno pokazala nadmoć rimske legije nad makedonskom falangom iako ju je dijelom zasjenila uporaba slonova. U bitki kod Pidne 168. g. pr. Kr., kojom je okončan Treći makedonski rat, pokazalo se da je vrijeme falange kao respektabilne sile na bojištu zauvijek okončano. Kao nepobjedivu bojnu formaciju zamijenit će je rimska legija.

³⁷ Liv. XXXIII, 10, 8–10.

³⁸ Liv. XXXIII, 4, 4–6.

³⁹ Plut. *Flam.* 7.

